

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 85^e jaargang • april 2012 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 2

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht



Controversiële restauraties

Op audiëntie bij Seijss-Inquart

Herontdekking 18e-eeuwse Neptunus

voor utrechtboeken
stad en provincie



selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl



Utrecht Verrast

Utrecht Verrast organiseert historische stadswandelingen in combinatie met creatieve workshops die inhoudelijk met elkaar verbonden zijn.

Zo kunt u bij ons op 27 april, 11 mei en 8 juni de beginselen van de volkstaal van de stad, het plat Uteregs, onder de knie krijgen. Onder de noemer 'beentjes strekken, Uteregs bekken' maakt u in Volksbuurtmuseum kennis met de bewoners uit de volkswijk en volkswrouw Bonnie die u het 'taoltsjie' leert.

Meer informatie leest u op www.utrechtverrast.com

Historische workshops in het hart van Nederland

De kracht in vellen offset



Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

 **VAN ZOELEN**
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

32

Menno Wiegman

'Verscheidenheid aan vormen, eenheid van gedachte'

Architect en directeur Gemeentewerken Ferdinand Jacob Nieuwenhuis

39

Jaco Zuiderduijn

Beestenboel in de Tachtigjarige Oorlog

Utrechtse geschiedenis op twee rekenpenningen

42

Ton H.M. van Schaik

Op audiëntie bij Seijss-Inquart

Rector Van de Loo doorzag de nazi's

48

Dennis de Kool

Neptunus van Zijdebalen

51

Signalement

52

Hélène J.M. Winkelman

Lage Vuursche, pannenkoekenparadijs

Aan tafel met 2

54

Agenda en berichten



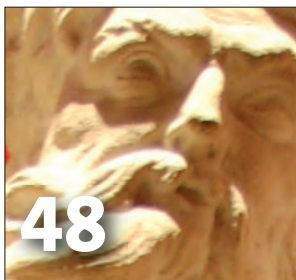
32 Dom tussen dogma en dynamiek

Een eeuw geleden werden Domkerk, Domtoren en Agnietenkapel gerestaureerd. De meningen over hoe dat moest gebeuren liepen sterk uiteen. De machtige Pierre Cuypers streefde een ideaaltypische reconstructie na, zijn opponent de Utrechtse directeur gemeentewerken Ferdinand Jacob Nieuwenhuis vond dat de dynamiek van eeuwen bouwen en verbouwen zichtbaar moest blijven. Cuypers won de strijd op punten.



42 'Duistere bedoelingen doorschouwd'

Weinig katholieken hebben in zo'n vroeg stadium en zo openlijk het nazisme en de Jodenvervolging veroordeeld als Felix van de Loo. Deze rector van het St. Gregoriushuis in de Utrechtse Herenstraat ging samen met andere leden van het mede door hem opgerichte Interkerkelijk Overleg op 17 februari 1942 persoonlijk op audiëntie bij Rijkscommissaris Seyss-Inquart. Reconstructie van een merkwaardige bijeenkomst.



Bebaarde reus met kruik

In panden van de Gemeente Utrecht staan her en der oude beeldhouwwerken waarvan herkomst en achtergronden niet altijd duidelijk zijn. Neem de bebaarde figuur in de entreehal van de dienst Stadsontwikkeling aan de Ravellaan. Een speurtocht naar zijn herkomst leidt naar een 18e-eeuwse Utrechtse tuin, het 'Eden onzes tyts'.

□ FOTO OMSLAG: DE MARIAPLAATS MET OP DE ACHTERGROND DE DOMTOREN TIJDENS DE RESTAURATIE BEGIN 20E EEUW.

DE KAP VAN DE TOREN ZOU LATER VERVANGEN WORDEN DOOR EEN ZES METER HOGER EXEMPLAAR. ANSICHTKAART

UITGEGEVEN DOOR L. DINFENTHAL, CA. 1905. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL



F.J. Nieuwenhuis (1848-1919).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De ontwikkeling van de monumentenzorg in Utrecht in de 19e eeuw kan nauwelijks los gezien worden van het werk van Ferdinand Jacob Nieuwenhuis (1848-1919). Nieuwenhuis was als directeur Gemeentewerken en opzichter van de kerkgebouwen van de Hervormde Gemeente verantwoordelijk voor een groot aantal historische monumenten in de stad. Zo was hij betrokken bij de restauraties van de Domkerk, Jacobikerk, Buurkerk, de Domtoren en het Agnietenklooster. Daarnaast speelde hij een belangrijke rol bij de aanleg en het onderhoud van openbare werken, zoals havens, bruggen, wegen, riolen en nutsbedrijven,

‘Verscheidenheid aan vormen, eenheid van gedachte’

Architect en directeur Gemeentewerken Ferdinand Jacob Nieuwenhuis

Hij vond dat de ontwikkeling en toepassing van bouwstijlen een dynamisch karakter hadden en hij wees daarmee het zoeken naar een nationale bouwstijl en historische reconstructies af.

Die visie bracht de Utrechtse directeur gemeentewerken Ferdinand Jacob Nieuwenhuis (1848-1919) rond de vorige eeuwwisseling herhaaldelijk in conflict met de machtige en beroemde restauratiearchitect Pierre Cuypers.

maar ook bij stadsuitbreidingen zoals de inrichting van het gebied rond het Hogeland.

Actief directeur Gemeentewerken

Nieuwenhuis studeerde bouwkunde aan de Polytechnische School Delft, waarna hij zich in 1875 als architect in Utrecht vestigde. Naast zijn werk was hij bestuurslid van De Maatschappij der Bevordering van de Bouwkunst, had hij zitting in de redactie van het *Bouwkundig Weekblad* en was hij

vanaf 1883 zes jaar gemeenteraadslid. In 1890 werd hij, na het overlijden van *stadstimmerman* Vermeys, benoemd tot directeur Gemeentewerken. Nieuwenhuis was meer dan een uitvoerend ambtenaar. Naast zijn werk mengde hij zich actief in discussies over bouwkunst, restauratie en de wijze waarop moest worden omgegaan met erfgoed. Hierbij schuwde hij een scherpe pen niet. In zijn publicaties die verschenen in diverse bouwkundige tijdschriften stelde hij zich kritisch op richting collega's die op zoek gingen naar een 'nationale bouwstijl' en daarvoor teruggrepen op het verleden. Maar bovenal zou hij zich ontpoppen als criticaster van de restauratieopvattingen van Pierre Cuypers, met wie hij enkele malen in conflict zou raken.

Dit maakt nieuwsgierig naar het werk van Nieuwenhuis. Hoe komen zijn restauratie- en bouwkundige opvattingen tot uiting in zijn werk en hoe valt hij te positioneren ten opzichte van tijdgenoten? Dat wordt duidelijk als we kijken naar drie projecten waar hij nauw bij betrokken was: de restauratie van de Domkerk, van de Domtoren en de bouw van het Centraal Museum. Ook in zijn publicaties nam Nieuwenhuis stelling in de debatten over een 'nationale bouwstijl' en de gewenste wijze van restaureren.

Gotiek versus Hollandse Renaissance

Vanaf begin 19e eeuw ontstond de gedachte dat de eigentijdse bouwkunst haar oorspronkelijkheid moest zoeken in het verleden. Het gebruik van historische bouwstijlen gaf volgens die opvatting uitdrukking aan

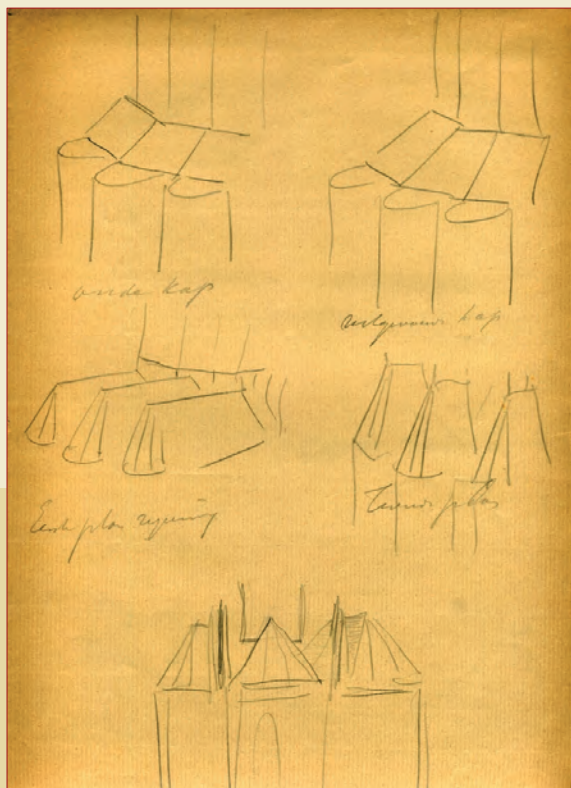


Restauratiewerkzaamheden aan de kruisgang van de Domkerk in 1880.

□ FOTO E.F. GEORGES | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

het nationale karakter van de samenleving, van een beschavingsniveau of een cultuur. Die visie leidde tot felle debatten over wat dit nationale karakter inhield. In Utrecht rees onenigheid over de stijl van het Academieggebouw. Gugel maakte in 1886 een neorenaissancecistisch ontwerp, dat als verwijzing

naar het ontstaan van de verlichte wetenschappen in de 16e en 17e eeuw het Nederlandse volkskarakter moest representeren. Cuypers stelde daarentegen een ontwerp in neogotische stijl voor, dat aansloot bij het karakter van het Domplein en de universiteit als product van de late middeleeuwen.¹



Schetsen van Cuypers van de straalkapellen van de Domkerk.

□ NAI, CUYPERS BUREAU-ARCHIEF

Nieuwenhuis distantieerde zich van dergelijke debatten en vroeg zich af of de 'Nederlandsche bouwkunst ooit zoover was gekomen, wanneer het "vaderlandsch bovenal, weg met wat uit de vreemde komt" steeds voorop was gesteld'. Volgens hem waren de ontwikkeling en toepassing van stijlen veel dynamischer dan architecten deden voorkomen. Om dit te benadrukken, zette hij zich in om juist overblijfselen ouder en anders dan de gotische en renaissancistische in kaart te brengen. De oogst in Utrecht was volgens hem niet onbelangrijk omdat 'hier oorspronkelijk nagenoeg alle kerken in het Romaansche tijdperk zijn gesticht en [deze] voor zooverre niet in den Gothische tijd verbouwd, nog aanwezig zijn'. Nieuwenhuis noemde in dit verband de Pieterskerk, de Klaaskerk en de resten van de Mariakerk en Paleis Lofen.² Hiermee leek hij te willen zeggen dat vroegere bouwmeesters zich niet lieten beperken door wat volkseigen of nationaal was en dat contemporaine architecten zich door zulke begrippen ook niet moesten laten gijzelen. Hij pleitte ervoor dat architecten moesten kunnen bou-

wen in de stijl waarin zij zichzelf 'het sterkst voelen'. In de discussie rond het Academiegebouw schaarde hij zich achter Gugel. Hij wilde de stijlkeuze aan zijn collega overlaten en meende dat een stijlbreuk met de kerk en toren juist de dynamiek van het ensemble zou ondersteunen.

Nieuwenhuis versus Cuypers

Het groeiend historische bewustzijn in de 19e eeuw leidde ook tot zorg voor de conservering van het verleden. Het erfgoed kreeg een steeds grotere betekenis; resten en overblijfselen uit het verleden werden gekoesterd en stonden symbool voor een verdwenen wereld. Monumenten werden gewaardeerd om hun authenticiteit, herstel impliceerde echter tegelijkertijd vernietiging en riep daarom felle reacties op van architecten die stelden dat daarmee het 'patina der eeuwen' verdween.

De Nederlandse monumentenzorg kreeg vorm door het werk van Pierre Cuypers en Victor de Stuers, als referendaris bij Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor het monumentenbeleid. Cuypers was een zeer productieve restauratiearchitect en had een uitgesproken visie op de restauratiepraktijk. Hij leefde zich in in de geest van de oude bouwmeesters en vond het geen probleem hun werk te corrigeren en waar nodig af te maken. Nieuwbouw en restauratie gingen naadloos in elkaar over en veel gebouwen maakte hij tot een stijlzuiver voorbeeld van ideale architectuur.³ Kenmerkend is zijn restauratie van de Pandhof naast de Domkerk. Alle detonerende elementen, waar-

onder de in 1644 aangebrachte 'Hongaarse Kapel' werden door Cuypers verwijderd en de ontbrekende gevel van de westelijke vleugel werd volgens het systeem van de andere twee vleugels afgebouwd. Hiermee werd de Pandhof tot een stijlzuiver voorbeeld van de 15e-eeuwse gotiek volgens de opvattingen van Cuypers.⁴

Nieuwenhuis stelde echter dat gebouwen vrijwel nooit het product waren van één stijlperiode, maar tot stand kwamen onder invloed van plaats, tijd en het kunstgevoel van de bouwmeester. Dit leidde tot ensembles van verschillende stijlen en vormen door elkaar. Het streven naar 'zuiverheid van stijl' was volgens hem het gevolg van de verwetenschappelijking van de bouwkunst en de studies naar het verleden. Een opvatting die in de 18e eeuw had postgevat, 'dat men uit één gegeven maat de geheele kerk construeert' was volgens hem 'belachelijk' en had enkel 'geconstrueerde kunst' voortgebracht. Harmonie en schoonheid in de bouwkunst ontstonden juist door het gebruik van verschillende stijlen door elkaar. 'Een verscheidenheid aan vormen, maar wat een eenheid van gedachte', zo schreef hij over de Domkerk. Deze gedachte kwam niet tot stand door slaafse navolging, maar door het kunstgevoel en de 'scheppingslust' van vroegere bouwmeesters. Restauratie moest gericht zijn op het behoud van deze dynamiek in het erfgoed.⁵

1875-1881, de Domkerk

Niet lang nadat Nieuwenhuis in 1875 de verantwoording kreeg over de restauratie van de Domkerk, zou hij in



▲ Gezicht op de zuidwesthoek van de kruisgang van de Domkerk met daarboven de later afgebroken 'Hongaarse Kapel' in 1876.

□ FOTO C. MARCUSSEN | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

▼ Dezelfde zuidwesthoek na de restauratie in 1903.

□ FOTO W.G. BAER | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL



conflict raken met Cuypers. Deze bracht als rijksadviseur advies uit aan De Stuers over de subsidies. Nieuwenhuis had een lessenaarsdak op de kooromgang geplaatst, tegen de zin van Cuypers die een uitbundiger zadeldak met netgewelven voorstond.⁶ Deze opvatting onderbouwde Cuypers niet met historische bronnen, maar met het argument dat 'de wetten der logica en constructie den bouwmeester uit de XIIIe eeuw leidden'. Nieuwenhuis vroeg Cuypers echter om historisch bewijs. Hij ontkende niet dat zadeldaken volgens de *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* van Viollet-le-Duc gangbaar waren in de 13e eeuw, maar daagde hem uit voorbeelden te geven uit de Lage Landen. Het enige wat hij kende was een kerk in Eindhoven, die juist door Cuypers was gebouwd. Met betrekking tot de Domkerk wees hij erop dat 'wij hier niet te doen hebben met den bouw eener nieuwe cathedrale, binnen den tijd van een of twee menschenleeftijden, maar met eene stuksgewijze verbouwing van eene bestaande Romaansche kerk, in de verschillende Gotische tijdperken. Geen domineerend meester, geen vooraf vastgesteld plan, neen, een mengelmoes van diverse plannen en vormen door elkander'. Het mocht blijkbaar niet de bedoeling zijn dat deze dynamiek door de restauratie zou verdwijnen. Nieuwenhuis' argumenten vonden geen weerklank, met als gevolg dat de rijkssubsidie werd beëindigd.⁷

1899-1919, de Domtoren

Zijn grootste restauratieproject ondernam Nieuwenhuis samen met



Pierre Cuypers (zittend) met Victor de Stuers in kasteel De Haar, Haarzuilens in 1913.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Cuypers. Beiden hadden zitting in de commissie die toezag op het herstel van de Domtoren 'in oorspronkelijke staat'. Bouwhistoricus Haakma Wagenaar zou later opmerken dat deze restauratie werd gekenmerkt door een streven naar eenheid van stijl, 'alsof de gedachte heeft overheerst dat er in 1321 een ontwerp van de Domtoren was getekend dat tot 1382 ononderbroken en zonder wijzigingen was uitgevoerd'. Opvallend in dit kader was het besluit van de commissie om de kap van de toren zo'n zes meter te verhogen, omdat 'rationeel is dat de helling van de kap de helling volgt van de grote gevelvelden der venstervakken, welke iets steiler is dan de bestaande bekapping'. Opvallend genoeg was het Nieuwenhuis die deze ingreep in 1899 voorstelde. Historische documentatie die aantoonde dat de kap origineel zou zijn, werd door de commissie als niet overtuigend bestempeld.

Volgens Haakma Wagenaar raakten Cuypers en Nieuwenhuis tijdens de restauratie verschillende malen met elkaar in conflict. Waar de eerste

vasthield aan de stijlzuiverheid, ging de tweede meer uit van de bestaande situatie of historische documentatie. Cuypers stelde bijvoorbeeld voor het lijstprofiel van de eerste omgang te kopiëren op de tweede. Nieuwenhuis hield vol dat dit historisch niet juist was en trachtte dit te staven aan de hand van tekeningen van Saenredam. Cuypers won het pleit, maar Haakma Wagenaar beschouwde het aanbrenge van de te grote lijst op de tweede omgang als de grootste schoonheidsfout van de restauratie.

Van discussies tussen Cuypers en Nieuwenhuis is in de notulen van de commissievergadering niets overgebleven. Interessant is wel een opmerking van Nieuwenhuis in zijn tussenrapportage *De restauratie van de Domtoren* uit 1912. Volgens hem was het goed te zien zijn dat verschillende bouwmeesters aan de toren hadden gewerkt. Nieuwenhuis verklaarde dit door de lange bouwtijd en 'door het verschil in vormen bij den bouw zelf'. Waar deze verschillen zaten en hoe hiermee was omgegaan bij de restauratie, blijft helaas onduidelijk. De opmerking was in lijn met de eerdere teksten en opvattingen van Nieuwenhuis, waarin hij de historische dynamiek van het erfgoed benoemde. In de praktijk leek Nieuwenhuis echter weinig ruimte te krijgen om zijn opvattingen te realiseren.⁸

1911-1919, het Centraal Museum

Een van de laatste projecten waar Nieuwenhuis aan werkte was de bouw van het Centraal Museum. Nieuwenhuis kreeg de opdracht de

Agnietenkapel te restaureren en uit te breiden met een aanbouw voor het museum. De begijnenhuisjes langs de Agnietenstraat werden, onder protest van rijksarchivaris Muller, die wees op de historische waarde ervan, afgebroken en hiervoor in de plaats verrees een statig neogotisch museumgebouw. Opmerkelijk was dat de ontworpen museumvleugel qua stijl nauw aansloot bij de laatmiddeleeuwse kapel, terwijl Nieuwenhuis in 1905 nog schreef dat 'aankomst aan bestaande gebouwen volstrekt niet in den zelfden stijl behoeft te zijn om een samenhangend geheel te vormen. De scheppingskracht van den bouwmeester in zijn eigen vormenstelsel', zo meende hij, 'is meestal groter en gelukkiger dan in een aangeleerden vroegeren vorm'.

Nieuwenhuis maakte echter twee ontwerpen voor de nieuwe museumvleugel. Het eerste niet uitgevoerde ontwerp was in de stijl van de voormalige begijnenhuisjes en contrasteerde daardoor met de kapel. De keus van Nieuwenhuis om geen neogotisch ontwerp te maken vond aanvankelijk brede instemming bij de adviescommissie van fabricage die moest toezien op de bouw. Deze stelde dat Nieuwenhuis een reconstructie had gemaakt in de geest van de hofjes, waarbij hij zich niet had gewaagd aan een 'monumentaliteit, die voor een provinciaal museum op zichzelf niet gewenst is'. Samuel Muller was daarentegen een stuk negatiever. Muller beheerde als stadsarchivaris de kunsthistorische collectie van de gemeente en was initiator van het nieuw te bouwen

Centraal Museum. Het ontwerp van Nieuwenhuis was volgens hem teveel 'modern in oude stijl', hij noemde het 'eene phantasie' en voorspelde dat het waarschijnlijk de instemming van Cuypers zou kunnen vinden. Mulder moet Nieuwenhuis' publicaties gekend hebben en wist ongetwijfeld dat zo'n opmerking geen groot compliment was.

Uiteindelijk kleefden aan het ontwerp teveel bezwaren en kreeg Nieuwenhuis de opdracht een geheel nieuwe museumvleugel te ontwerpen. Dit tweede ontwerp werd juist gewaardeerd vanwege de overeenstemming met de kapel, het was neogotisch en had een monumentale uitstraling. Nieuwenhuis meende zelfs dat hij er goed in was geslaagd de belan-

gen van de kapel en de aanbouw te verenigen. Wat hem tot zijn veranderende inzichten bracht, is niet duidelijk, wel handelde hij ogenschijnlijk in tegenspraak met wat hij eerder in diverse bouwkundige tijdschriften schreef. Blijkbaar kon Nieuwenhuis ook hier zijn restauratieopvattingen niet zomaar realiseren.⁹

Spanning tussen principes en praktijk

Ferdinand Jacob Nieuwenhuis was een veelzijdig en bevoegen architect die veel heeft gedaan om het historisch erfgoed te behouden. Hij heeft aan de wieg gestaan van een modern monumentenbeleid in Utrecht. In zijn werk en publicaties komt echter een spanningsveld naar voren als het gaat om de omgang met het



Gezicht op enkele huizen van het Agnietenklooster in de Agnietenstraat rond 1908. Deze huizen moesten wijken voor het nieuwe gebouw van het Centraal Museum.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

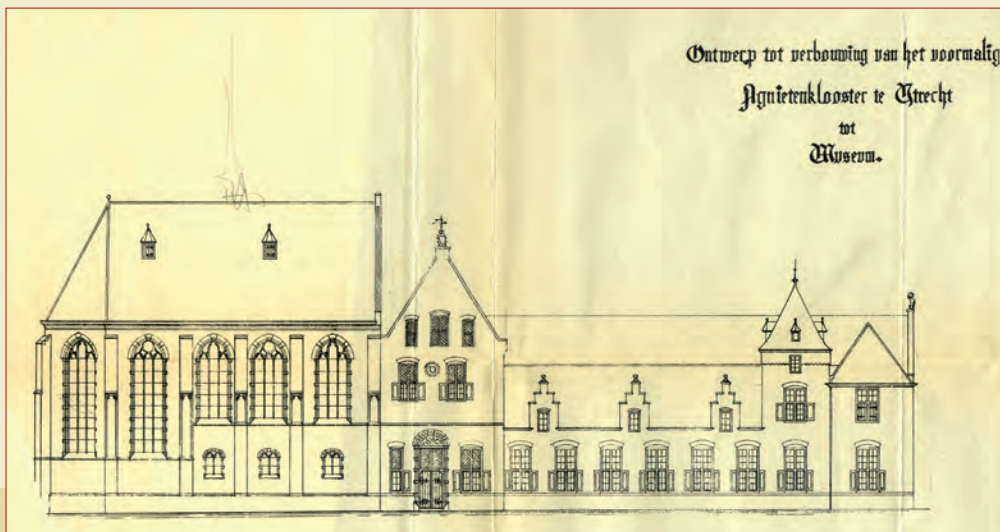


De Domtoren rond 1880 gezien vanuit de Zadelstraat. De toren wordt nog bekroond met een lage kap.

□ FOTO WEGENER EN MOTTU | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

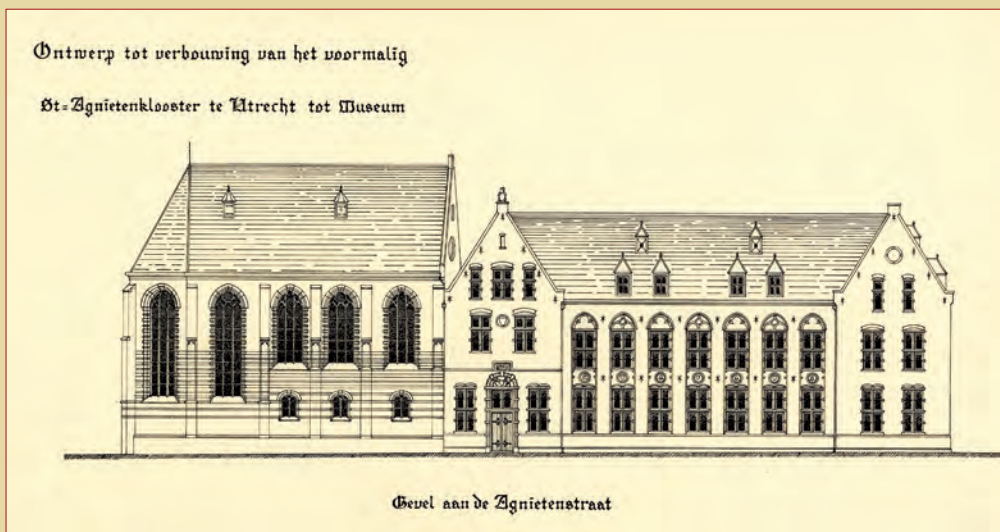
verleden. Voor Nieuwenhuis geen historische reconstructies of een streven naar een nationale (laat staan Utrechtse) stijl. Tegelijkertijd hield hij vast aan historiserend bouwen. Gugels keuze voor een neorenaissance Academiegebouw kon zijn instemming vinden. En wie niet weet dat de nieuwbouw van het Centraal Museum in 1921 geopend is, denkt met een middeleeuwse kloostervleugel te maken te hebben.

Nieuwenhuis was enerzijds een kind van de 19e eeuw en de Romantiek, anderzijds was hij modern te noemen en wees hij de 'hang naar het verleden af'. Bouwkunst moest zijn inspiratie vinden in het heden en restauraties mochten geen zoektocht zijn naar een niet bestaand middeleeuws ideaal. Deze standpunten kon hij echter moeilijk in praktijk brengen. In dienst van de Hervormde Gemeente kon hij bij de restauratie van de Domkerk aanvankelijk zijn gang gaan, tot de subsidiekraan werd dichtgedraaid. Als gemeenteambte-



Eerste ontwerp van Nieuwenhuis voor het Centraal Museum vanaf de Agnietenstraat, ca 1912.

□ FOTO HET UTRECHTS ARCHIEF



Tweede ontwerp van het Centraal Museum vanaf dezelfde plaats, ca 1914.

□ FOTO HET UTRECHTS ARCHIEF

naar had hij wellicht minder ruimte, waardoor in de restauratie van de Domtoren en de uitbreiding van het Centraal Museum weinig is terug te vinden van zijn visie. Of hij als ambtenaar zijn principes opzij moest zetten of dat zijn principes minder hard waren dan hij deed voorkomen, blijft onduidelijk. Wel is duidelijk dat een gespannen verhouding met Cuypers zijn werkzame leven heeft gedomineerd. Hoewel collega's als redacties en commissielid, bediscussieerden zij op hoog niveau elkaars restauratie- en bouwkundige visies in diverse bouwkundige tijdschriften. In de praktijk moest Nieuwenhuis echter zijn meerdere erkennen in Cuypers,

die met zijn enorme staat van dienst en voldoende connecties in Den Haag vaak de machtigste bleek. Gebruik maken van historische stijlen en toch de oorspronkelijkheid zoeken in het heden is een haast paradoxaal standpunt. Met het spanningsveld dat in zijn werk en opvattingen naar voren komt, heeft Nieuwenhuis nooit echt kunnen afrekenen. Een radicale breuk met het verleden heeft hij niet willen maken en hij heeft zich nooit gepositioneerd als een modernistisch architect. Deze breuk met het verleden zou vijf jaar na zijn dood wel gemaakt worden, door die andere (en veel grotere) Utrechtse architect, Gerrit Rietveld.

Noten

- 1 P. Brouwer, 'De uitvinding van de geschiedenis', in: *De Negentiende Eeuw* 28 (2004) 129-148; A. van der Woud, *Waarheid en Karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900* (Rotterdam, 1997) 127-287. De kwestie rond het Academiegebouw wordt uitgebreid gesproken in het *Bouwkundig Weekblad* (BW) 6 (1886) 241-247; 7 (1887) 255-259, 294-301 en 312-315.
- 2 Zie: 'Romaanse Bouwkunst in Nederland', in: BW 6 (1886) 177-179; en: 'Indrukken', in: BW 8 (1888) 315-317.
- 3 Van der Woud, a.w., 224-230; A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers. Architect 1827-1921*. (Zwolle 2007) 214-252.
- 4 In 1644 werd op de zuidelijke arm van de Pandhof een Auditorium gebouwd dat in 1722 werd ingericht als kapel voor Hongaarse theologiestudenten.
- 5 Nieuwenhuis uit zijn ideeën in diverse publicaties waaronder: 'Het oordeel van een partijdige', in: BW 4 (1884) 279-281; 'Nieuwe toevoegsels aan oude Kerkgebouwen', in: BW 15 (1895) 275-278; en: 'Herstellen of vervallen', in: BW 25 (1905) 457-459.
- 6 Een lessenaarsdak bestaat uit één dakvlak of dakschild, aangebracht onder een zekere helling. Een zadeldak - het meest voorkomende type in ons land - bestaat uit twee tegen elkaar geplaatste hellende dakschilden boven twee evenwijdige muren. Een netgewelf is een gewelf met vele, elkaar kruisende ribben.
- 7 De restauratie van de Domkerk wordt uitgebreid behandeld in: BW 1 (1881) 125-137 en 247-245; BW 14 (1904) 563-565 en 629-630.
- 8 Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren*. (Utrecht, 1975); M.A. Wiegman, 'De restauratie van de Domtoren, verschillende restauratieopvattingen verenigd', in: *Bulletin KNOB* 109 (2010) nr.6, 222-233.
- 9 Zie: Het Utrechts Archief, toegangsnr. 1007-3 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 3, inv.nrs. 29452, 29453 en 29454.



De nieuwe en de oude rekenkunst. Links Boethius, die rekt met Arabische cijfers, rechts Pythagoras die, gezeten aan een rektafel, met behulp van rekenpenningen met Romeinse cijfers rekt.

□ AFBEELDING UIT: GREGOR REISCH, MARGARITA PHILOSOPHICA (1508).

Beestenboel in de Tachtigjarige Oorlog

Utrechtse geschiedenis op twee rekenpenningen

Afbeeldingen op munten en penningen weerspiegelen de geschiedenis. Dat geldt ook voor twee Utrechtse rekenpenningen uit de 16e eeuw. Deze hulpmiddelen bij het rekenen met Romeinse cijfers tonen een haan, een schildpad en een zwerm bijen. Ze zijn te zien op de onlangs door het Geldmuseum geopende webexpositie 'Utrechtse geschiedenis op munten en penningen'.

Romeinse en Arabische cijfers

Tegenwoordig zijn wij gewend om met Arabische cijfers te rekenen, wat dankzij het bestaan van de 'nul' relatief eenvoudig is. Deze cijfers waren al in de middeleeuwen bij Europese geleerden bekend, maar toch duurde het lang voordat zij een brede verspreiding vonden. Tot in de 17e eeuw rekende een groot deel van de bevolking nog met Romeinse cijfers, wat relatief gecompliceerd was en hulpmiddelen

vereiste. Mensen die complexe berekeningen moesten maken, zoals ambtenaren en kooplieden, maakten daarom gebruik van 'rekentafels' waarop zij met behulp van rekenpenningen berekeningen konden 'uitleggen'. Zij maakten dus gebruik van een soort horizontaal telraam.

Hoe dat werkte, is te zien op een 16e-eeuwse afbeelding getiteld 'De nieuwe en de oude rekenkunst'. Links zien we de filosoof Boethius (480-525), die uit de losse pols rekt met Arabische cijfers, rechts zijn voorganger Pythagoras (c. 575-c. 495) die, gezeten aan een rektafel, met behulp van rekenpenningen met Romeinse cijfers rekt. Daarbij werd aan iedere horizontale lijn een waarde toegekend, waarbij

delen werden vooral in Neurenberg geproduceerd en van daaruit verspreid. Een veel voorkomend type van deze zogenaamde 'rekenmeesters' of 'rekenaars' toont aan de voorzijde een aan een rektafel gezeten persoon en aan de achterzijde een alfabet. Topambtenaren hoefden hun rekenpenningen niet zelf te kopen, maar ontvingen ieder jaar een nieuwe set. Die bestond niet uit de massaproducten uit Neurenberg, maar uit speciale rekenpenningen - wel gemaakt van het goedkope koper -, die in opdracht van de gewestelijke Rekenkamers geslagen werden in de landsheerlijke munthuizen. Deze penningen vertellen ieder een eigen verhaal, zoals blijkt uit twee exemplaren uit de Tachtigjarige oorlog.

Dat blijkt uit de hier afgebeelde rekenpenning uit 1584. Aan de voorzijde zien wij een trotse haan met tussen zijn poten vermoedelijk een diamant. De boodschap in het randschrift luidt: VIGILIA QUIA NESCI DIEM NEQ HORAM ('Waakt, omdat u dag noch uur kent'). Bovenaan, tussen HORAM en VIGILIA, is het wapen van Utrecht zichtbaar, het teken van het Utrechtse Munthuis. Waarom de Utrechtse waakzaam moesten zijn, valt niet met zekerheid te zeggen, omdat de precieze datering van het ontwerp van de penning onbekend is. Maar er zijn voldoende redenen te bedenken: in 1583 viel Antwerpen in handen van Alexander Farnese, hertog van Parma en legeraanvoerder van Filips II. De daaropvolgende maan-



Rekenpenning van de Staten van Utrecht uit 1584.

□ COLLECTIE GELDMUSEUM

de onderste lijn bestaat uit 1-tallen, de volgende uit 10-tallen, de daaropvolgende uit 100-tallen enzovoort. Een penning die halverwege de lijnen ligt, kreeg de helft van de waarde van de bovenste lijn: een penning tussen de 1- en 10-tallenlijn had dus de waarde 5. Getuige de treurige blik van Pythagoras en de flauwe lach op het gezicht van Boethius ging de voorkeur uit naar het rekenen met Arabische cijfers.

Wie alleen had geleerd met Romeinse cijfers te rekenen en dus behoefte had aan rekenpenningen, kon deze vanaf medio 14e eeuw eenvoudigweg kopen. Deze hulpmid-

1584: waakzaamheid geboden

De Staten van Utrecht besloten jaarlijks wat er op de rekenpenningen afgebeeld zou worden. De thematiek zien we in de loop van de 16e eeuw veranderen: aanvankelijk was het nog heel gebruikelijk om het borstbeeld en heraldisch wapen van de landsheer af te beelden (zoals één van de rekenpenningen in de webexpo van het Geldmuseum laat zien; zie kader). Rond het uitbreken van de Nederlandse Opstand kwam daar echter verandering in. De opstandige gewesten gingen het medium rekenpenning gebruiken om actuele politieke boodschappen over te brengen.

den boekte hij nog meer successen en in 1584 nam hij ook Brugge in. En behalve de opmars van de vijand valt niet uit te sluiten dat de moord op Willem van Oranje op 10 juli 1584 reden was de ambtenaren tot waakzaamheid op te roepen.

Op de achterzijde zien we het wapen van de stad Utrecht omringd door die van de steden Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort - de vijf stemhebbende steden in de Staten van Utrecht. Hier dus geen politieke boodschap, maar slechts een verwijzing naar de broodheer van de gebruikers van de penning. Het randschrift is al even zakelijk: NVMMI RATIONE VLTIAEC 1584 ('Rekenpenning Utrecht 1584').

1596: de schildpad en de bijen

Een rekenpenning uit 1596 heeft op de voorzijde een schildpad die wordt aangevallen door bijen. Hier is sprake van een metafoor rondom het thema verdediging: de bijen zijn veel sneller en gevaarlijker dan de schildpad, maar zij kunnen niet op tegen diens schild. Het advies in het randschrift luidt dan ook: PERFER ET OBDURA ANNO DNI 1596 ('Wees geduldig en volhard' AD 1596). Mogelijk moeten we deze oproep plaatsen in de context van de toenmalige belastingverhogingen: de burger kreeg de rekening van de oorlog gepresenteerd. De keuze voor een exotisch dier als de schildpad lijkt curieus, die voor de bijen als aanvallers is gemakkelijker te duiden. Sinds Filips Mar-

Webexpositie Geldmuseum

Het Geldmuseum in Utrecht, dat de nationale collectie munten en penningen beheert, heeft dit jaar een groot digitaliseringsproject afgerond. De webexpositie 'Utrechtse geschiedenis op munten en penningen' vertelt de geschiedenis van de provincie Utrecht aan de hand van een selectie van de mooiste munten en penningen uit de collectie. Er zijn middeleeuwse munten te zien, zoals die werden geslagen in Dorestad of later in opdracht van Bernold, bisschop van Utrecht van 1027-1054. Daarnaast armenpenningen die recht gaven op een brood of pot bier, en huwelijkspenningen, die werden geslagen ter herinnering aan een bruiloft. De webexpo biedt ook toegang tot de collectiedatabase met duizenden museumobjecten met betrekking tot de stad en provincie Utrecht. Zie: www.geldmuseum.nl/utrecht

Het project werd financieel ondersteund door 'De Utrechtse Schatkamer', het programma van de provincie Utrecht dat de rijke Utrechtse culturele historie toegankelijk maakt voor het publiek.



Rekenpenning van de Staten van Utrecht uit 1596.

□ COLLECTIE GELDMUSEUM

nix van St. Aldegonde in 1569 het satirische tractaat *Den Byencorff der H. Roomsche Kercke* publiceerde, komen we regelmatig bijen en bijenkorven tegen in de beeldtaal als verwijzing naar de katholieke vijand. Ook hier is de keerzijde weer een stuk zakelijker: die toont het wapenschild van de provincie Utrecht en het randschrift G POUR LES EST D'UTRECHT ('Penning voor de Staten van Utrecht').

Wanneer we alle Utrechtse rekenpenningen achter elkaar leggen, krijgen we in feite een beeldkroniek van de Tachtigjarige Oorlog, met als hoogtepunten belangrijke militaire successen, en als een dieptepunt de moord op Willem van Oranje. Die gebeur-

tenissen worden dan wel voornamelijk vanuit het perspectief van de Staten van Utrecht beschreven. Ze worden waarschijnlijk gekleurd door de boodschap die zij de gebruikers van de rekenpenningen, de topambtenaren, wilden meegeven.

Deze Utrechtse penningen zijn twee van de vele voorbeelden van munten, penningen en bankbiljetten die een weerspiegeling vormen van de tijd waarin zij geproduceerd zijn. Hun functies geven ons inzicht in de problemen waarmee men destijds worstelde, zoals het rekenen met Romeinse cijfers. Hun vormgeving kan veel vertellen over communicatie tussen de opdrachtgevers en gebruikers.

Op audiëntie bij Seyss-Inquart

Rector Van de Loo doorzag de nazi's



Felix van de Loo, rector van de fraters aan de Herenstraat, was voor de meeste Utrechters een volslagen onbekende. Als een van de weinigen doorzag hij direct waar de nazi's op aanstuurden. Toen de Jodenvervolgung losbarstte, zei hij Rijkscommissaris Seyss-Inquart recht in zijn gezicht wat hij daarvan vond. Het verhaal van een bovengrondse verzetsman.

De bespreking bij Seyss-Inquart zoals die in 1948 werd getekend door J.H. Isings. V.l.n.r.: J.J.C. van Dijk, W.J. Aalders, Felix van de Loo, Schrieke, Seyss-Inquart en F. Schmidt. Rechts onderaan voegde Isings een kruisvaarderszwaard toe dat een swastika doorklieft.

□ FOTO VAN HET ORIGINEEL COLLECTIE STICHTING LOO-ARCHIEF.

In de jaren dat de fraters van Utrecht vanuit het St. Gregoriushuis aan de Herenstraat her en der in de stad hun scholen bedienden, hadden ze een priester van het aartsbisdom als geestelijk verzorger of 'rector'. Rond de Tweede Wereldoorlog was dat Felix Aegidius Hubertus van de Loo (1886-1959), die tevens officiaal (voorzitter van de kerkelijke rechtbank) was en geestelijk adviseur van de R.K. Artsenvereniging.¹ Die laatste functie maakte van hem vooral waakhond van de toenmalige strenge katholieke huwelijksmoraal, die overigens door alle leden van die vereniging werd onderschreven. Bovendien was hij als moraaltheoloog vanaf het begin een verklaard tegenstander van het nationaalsocialisme.

Een belangrijke nevenfunctie

Van de Loo diende de aartsbisschop Jan de Jong geregeld van advies en vanaf 1941/42 werkte hij samen met leidinggevende figuren uit zeven andere christelijke kerken in het mede door hem opgerichte Interkerkelijk Overleg (I.K.O.). In die rol zou hij begin 1942 samen met twee collega's Seyss-Inquart trotseren en hem wijzen op de elementaire rechten van alle Nederlanders.

Van de Loo's rectoraat bij de fraters was dus eigenlijk een nevenfunctie, maar wel een belangrijke.² Hij woonde in het statige pand Nieuwegracht 22, eigendom van de fraters, die het de bestemming van rectoraatswoning hadden gegeven. Het lag naast het huis Loenersloot, waar in de 19e eeuw het Aartsbisschoppelijk Museum zijn openbare leven was begonnen. Vanuit zijn woning kon de rector binnendoor de kapel van het Gregoriushuis bereiken. Door een gang achterin het huis en langs twee trappetjes omhoog stond hij binnen enkele minuten voor de deur van de sacristie. Daar elke dag op tijd te verschijnen was het voornaamste onderdeel van zijn taak. Om 7 uur in de ochtend droeg hij de mis op voor de fraters, die daarna ontbeten, op hun damesfietsen stapten en precies om 9 uur hun scholen van start lieten gaan. Met die fraters hebben heel wat Utrechtse jongens kennis gemaakt, hetzij op hun scholen, hetzij bij een van hun populaire jeugdclubs. De rector was voor de meeste mensen in de stad een onbekende.

Afstandelijk en toch aanspreekbaar

De ouders van Felix van de Loo waren beiden van Duitse afkomst en zijn geboorteplaats, Lobith, lag zo dicht bij de grens als maar mogelijk is. Met familieleden in beide landen groeide de jongen tweetalig op.³ Hij volgde de gewone opleiding tot het priesterschap: Culemborg en Rijsenburg, en werd in 1909 met dispensatie voor zijn leeftijd - hij was pas 22 - in de Utrechtse kathedraal tot priester gewijd.

Vln 1931 deed zich een crisis in Van de Loo's leven voor. Toen de president van Rijsenburg, A.C.M. Schaepman, ten langen leste zijn ontslag had ingediend, was de algemene verwachting dat Van de Loo hem zou opvolgen. Ernstige maagklachten gepaard met overspanning maakten dat echter plotseling onmogelijk. Bij wijze van noodgreep



Het docentencorps van Rijsenburg rond 1925. Zittend v.l.n.r.: Jan de Jong, president A.C.M. Schaepman, Felix van de Loo. Links achter staat H.Th. Metz, de laatste pastoor van de Willibrordkerk aan de Minrebroederstraat.

□ UIT: R.N. FUNCKE (RED.) 100-JARIG BESTAAN VAN DE FRATERS VAN UTRECHT, 1873-1973. [UTRECHT], 1972-1975.



Het huis van de rector, Nieuwegracht 22, links van het hoekpand Nieuwegracht - Herenstraat, gefotografeerd in 1999.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL



Seyss-Inquart in SS-uniform (voor 1943).

□ WWW.2DE-WERELDOORLOG.NL



Van de Loo als prelaat en officier in de orde van Oranje Nassau, 1946.

□ COLLECTIE STICHTING LOO-ARCHIEF

werd toen de oudste prof in dienstjaren, dr. Jan de Jong, tot seminariepresident benoemd. De ziekteperiode van Van de Loo duurde langer dan was voorzien en zo werd hij van zijn leeropdracht ontheven en benoemd tot officiaal van het aartsbisdom en rector van het moederhuis van de fraters van Utrecht. Spoedig daarna werd hij ook kanunnik en daarmee opgenomen in het belangrijkste adviescollege van de bisschop.

De fraters noemden hem 'mijnheer de officiaal' of ook wel 'de prof'. Later, toen hij Geheim Kamerheer van de paus was geworden (1943), werd het 'monseigneur'. Ze vonden hem een afstandelijke man en vermaakten zich met toespelingen op hun rector uit de toen populaire strip *Felix de Kat in de Maasbode*, zij het alleen onderling.

Van de Loo was gevoelig voor rangen en standen en voor- aanstaande families, stond op zijn strepen, hield een zeker comfort voor vanzelfsprekend en vond dat die eenvoudige fraters maar bevoorrecht waren met een zo hoge kerkelijke gezagsdrager als rector. Van de andere kant was hij makkelijk aanspreekbaar voor iedereen in huis en diende hij het bestuur van de congregatie graag van advies. Zijn preken op zon- en feestdagen werden algemeen gewaardeerd en zijn vroomheid was voor de fraters een dagelijks voorbeeld.

Alle seinen op onveilig

De ontwikkelingen in Duitsland gedurende de jaren dertig volgde Van de Loo met grote zorg. Hij doorzag al vroeg dat van het nazisme als systeem niets goeds kon komen en meende dat de kerk van hoog tot laag haar veroordeling erover moest uitspreken. Toen de Duitsers in 1940 Nederland binnenvielen, hield hij direct zijn hart vast. Hij vond dat ook nu het verbod van de NSB moest worden gehandhaafd en de schijnbaar onbeduidende eerste discriminerende maatregelen zetten alle seinen bij hem op onveilig. Nu en dan liep hij zichtbaar geërgerd door zijn kamer: 'Laten we ons toch geen illusies maken over 't uiteindelijk doel van de nazi's, elk toegeven brengt hun wind in de zeilen.'

Toen begin 1942 de interkerkelijke samenwerking in het I.K.O. geleidelijk vorm kreeg, werd Van de Loo aangewezen als de officiële vertegenwoordiger van de R.K. Kerk. Een eerste protest werd afgegeven bij de secretaris-generaal van Justitie prof. J.J. Schrieke, een vroegere hoogleraar in Leiden en NSB'er. Die voegde Van de Loo toe: 'U probeert staande midden op de rails een locomotief tegen te houden die in volle vaart op u afkomt.' Deze antwoordde: 'Die locomotief bestaat alleen in uw ver-

beelding. In werkelijkheid loopt de trein met horten en stoten over de Nederlandse rails en zal hij tot staan worden gebracht.⁴ Dat was op 5 januari 1942. De kerkmannen bereikten niets bij Schrieke en vroegen hem een audiëntie te regelen bij 'de hoogste autoriteit', zijnde de Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse gebieden, dr. Arthur Seyss-Inquart.

Onder het portret van Hitler

Zowat zes weken later, op dinsdag 17 februari 1942 om 12 uur 's middags, werden de afgevaardigden van het I.K.O. door de Rijkscommissaris ontvangen op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Plein 23. De heren zaten onder het geschilderde portret van Adolf Hitler in parade-uniform. We weten dat zo precies, omdat Van de Loo enkele jaren later de bekende historische tekenaar J.H. Isings op zijn aanwijzingen een nauwkeurige voorstelling van de bespreking heeft laten maken. De kerkelijke afgevaardigden, dr. J.J.C. van Dijk (Gereformeerd), W.J. Aalders (Nederlands Hervormd) en F.Ae.H. van de Loo (R.K.) zaten tegenover het nazi-drietal Schrieke, die het gesprek had voorbereid, Seyss-Inquart en F. Schmidt, Generalkommissar voor bijzondere aangelegenheden, die tijdens het gesprek ijverig aantekeningen maakte.⁵

Seyss-Inquart hield aan het begin van de bespreking een lang vertoog over de strijd tegen het bolsjewisme en de noodzaak alles daarop te richten. Barmhartigheid tegenover de joden, waarom de kerken hadden gevraagd - Aalders had het gesprek daarmee geopend - vond hij misplaatst. Zij vormden in zijn ogen een gedegenereerd ras en een gevaar voor de Staat. Recht en gerechtigheid konden voor hen niet gelden als voor de Nederlanders.

De heren lieten weten dat zij de strijd tegen Rusland niet steunden en weinig bewondering hadden voor de Nederlanders die dat wel deden en zo partij kozen voor Duitsland, dat zelf ons land overweldigd had en wederrechtelijk in zijn greep hield. Als laatste van het drietal voerde Van de Loo het woord, in onberispelijk Duits. Hij betoogde dat 'de hoogste christelijke norm niet ras, bloed en bodem was, maar de wet van het evangelie, die rassenhaat categorisch veroordeelde'. Met klem vroeg hij om barmhartigheid en gerechtigheid voor de joodse



Gezicht op de voorgevel van het St. Gregorishuis (Fraters van Utrecht), Herenstraat Utrecht in 1938 ten tijde van Van Loo's rectoraat.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL



Uitnodiging voor het diner met Churchill in het paleis op de Dam, 12 mei 1946. Voor dit diner waren zo'n vijftien kopstukken uit het verzet uitgenodigd. In plaats van de gewenste smoking mocht Van de Loo een soutane dragen.

□ COLLECTIE STICHTING LOO-ARCHIEF

landgenoten 'daar tot nu toe vaak hun meest elementaire rechten met voeten worden getreden, hoewel zij zich steeds als eerbare burgers hadden gedragen'. Het verwijt dat de katholieke kerk zich met de veroordeling van de NSB op politiek terrein had begeven wees Van de Loo af met het argument dat die veroordeling niet op politieke, maar op godsdienstig-zedelijke gronden was gebaseerd. Zoals dat ook met de encycliek *Mit brennender Sorge* (1937) van paus Pius XI het geval was geweest. Het noemen van die pauselijke rondzendbrief, die een fundamentele en scherpzinnige veroordeling inhield van alles waar het nazisme voor stond, moet bij Seyss-Inquart, een Oostenrijker die katholiek was opgevoed, wel een snaar hebben geraakt. Schrieke vertelde later dan ook dat de Rijkscommissaris onder de indruk was geweest van de ontmoeting.⁶

Toen de heren weer buiten stonden, hadden ze niettemin de indruk tegen een muur gepraat te hebben, maar ze deelden de voldoening 'tenminste een getuigenis te

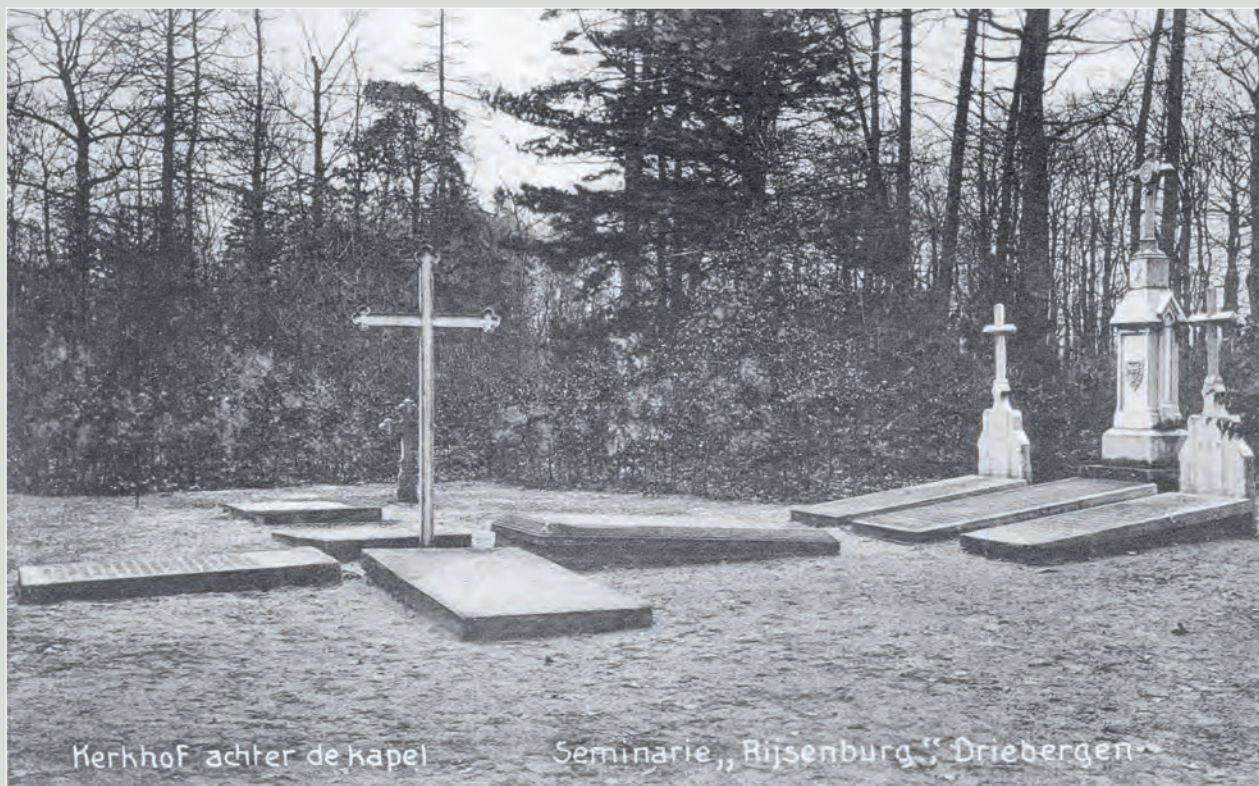
hebben afgelegd'. Geen enkele Nederlander heeft in het hol van de leeuw over de Jodenvervolgung durven (en kunnen) zeggen wat Felix van de Loo en de beide andere bovengrondse verzetsmensen hebben gezegd.

Achteraf is het verbazingwekkend dat hij nooit is gearresteerd. De Duitsers hebben dat blijkbaar niet aangedurfd, hoewel ze andere priesters die zich anti-Duits opstelden - Titus Brandsma, J. Hoogveld en Robert Regout S.J. zijn de bekendste voorbeelden - wel arresteerden. Ook de gereformeerde I.K.O.-afgevaardigde J.J.C. van Dijk belandde in 1943 via het Oranjehotel te Scheveningen in het concentratiekamp Dachau. Zijn principiële bijdrage aan de gedachtewisseling met Seyss-Inquart zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld. Wellicht geldt hetzelfde voor Aalders, die kort na de audiëntie werd gearresteerd, vooral vanwege zijn rol in een grote christelijke onderwijsorganisatie.

Duistere bedoelingen doorzien

In de zomer van 1942 begonnen de deportaties van joodse landgenoten via Westerbork naar 'het Oosten'. De kerken zonden gezamenlijk een protesttelegram naar de Rijkscommissaris en besloten de tekst ervan te laten voorlezen in de zondagse diensten. De Duitsers probeerden dat te voorkomen met dreigementen waarvoor de Nederlandse Hervormde kerk tenslotte week. Maar voor Van de Loo waren die bedreigingen 'een reden te meer om deze (voorlezing) wel te laten doorgaan'. Zijn standpunt werd door aartsbisschop De Jong als een vanzelfsprekendheid overgenomen en pas op de maandag na de afkondiging (zondag 26 juli) aan de andere Nederlandse bisschoppen meegedeeld. Met als gevolg dat de zondag erop een groep katholiek gedoopte joden bij voorrang werd opgepakt.

Was de eindindruk van het drietal direct na afloop van het gesprek op het Plein al weinig hoopvol, Van de Loo heeft enkele jaren later nog iets uitvoeriger over deze merkwaardige bijeenkomst geschreven. Samen hadden de heren gevonden dat Seyss-Inquart vanuit zijn machtspositie voortdurend uit de hoogte en zonder werkelijke interesse tot hen sprak. De bezwaren die naar voren werden gebracht liet hij niet op zich inwerken, laat staan dat hij bereidheid toonde er rekening mee te hou-



Kerkhof achter de kapel

Seminarie „Rijnsburg“ Driebergen

Het kerkhofje van Groot-Seminarie Rijsenburg in Driebergen. Na de afbraak van het seminarie werd het geruimd en werden de stoffelijke resten ondergebracht in een verzamelgraf.

□ ANSICHTKAART| COLLECTIE AUTEUR

den. Toch vonden de drie afgevaardigden dat ze hadden gedaan wat ze verplicht waren. 'Voor mij persoonlijk', zo besluit Van de Loo zijn verslag, 'was het tevens een niet geringe voldoening, zij het dan ook misschien van zuiver menselijke aard, den Rijkscommissaris eens onbewimpeld te hebben kunnen laten blijken, dat wij de duistere bedoelingen van het nationaal-socialistische Duitsland met Kerk en Staat in ons geliefde Nederland maar al te goed doorschouwden, zodat ook hij zelfs, de zo uitermate sluwe en geraffineerde Seyss-Inquart, er niet in kon slagen ons appelsen voor citroenen [sic] te verkopen!'⁷

Neergang van de laatste jaren

De laatste tien jaar van Van de Loo's leven waren door ziekte en neergang getekend. In 1949 vierde hij nog zijn 40-jarig priesterfeest, waarop hij werd geëerd met de benoeming tot Huisprelaat van Z.H. de Paus. Niet lang daarna moest hij een operatie ondergaan, waarop een psychische inzinking volgde die hij niet meer te boven is gekomen. Hij moest achtereenvolgens ontslag aanvragen uit al zijn kerkelijke functies, wat hem op de meest eervolle wijze werd verleend. Zo kwam in september 1954 een eind aan zijn rectoraat bij de fraters, voor wie hij zich wel tot aan zijn dood is blijven interesseren.⁸ Na een lange periode van lichamelijke aftakeling en geestelijke verwarring stierf hij in de Ursulakliniek te Wassenar. Hij werd begraven op het eigen kerkhofje van het grootseminarie Rijsenburg, waar hij naar eigen zeggen de beste tijd van zijn leven had doorgebracht.

Noten

- 1 V.A.M. van der Burg, 'Felix van de Loo 1886-1959', in: *Biografisch Woordenboek Gelderland* 6 (Hilversum 2007) 87-89. Van meer nabij wordt hij geportretteerd in de lijkrede die oud-collega Willem Mulder hield: *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 32 (1059) 100-104. Zie ook: H.W.F. Aukes, *Kardinaal De Jong* (Utrecht/Antwerpen 1956) passim. Het familiearchief Van de Loo is gedeponeerd te Hilversum, Bergweg 43, en is op aanvraag te raadplegen.
- 2 Bertrandus van de Berg, '40-jarig priesterfeest van mgr F.Ae.H. van de Loo', in: *Onder Ons. Tijdschrift van de Congregatie der fraters van O.L. Vrouw van het H. Hart te Utrecht* 17 (1949) nr. 8 (augustus) 209-216. Iets kritischer is het In Memoriam dat Seraphicus van de Linden aan hem wijdt in hetzelfde blad 27 (1959) nr.3 (juni) 4-7, evenals Antoninus Jop in diens *100-jarig bestaan van de fraters van Utrecht 1873-1973* (Utrecht 1973) 402 - 408.
- 3 Vgl. *Nederlands Patriciaat* 51 (1965) 216-217. Curieus is dat een neef, de priester Wilhelm van de Loo (1879-1941) - hun vaders waren broers - kanunnik en officiaal was van het bisdom Münster, dat werd geleid door de antinazi-bisschop Clemens August Graf von Galen, die de erenaam kreeg van 'de leeuw van Münster'.
- 4 Van de Berg, a.w., 214. Op dezelfde pagina ook het citaat over de uiteindelijke bedoelingen van de nazi's.
- 5 J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (Kampen 1990) 78-82. S. Stokman (red.), *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen* (Utrecht 1945) 36-40; F. van de Loo, 'De kerken op audiëntie bij Seyss-Inquart', in: *Loo-Kroniek* mei 1949, 9-12. Voor dit familieblad zette de auteur de tekenaar J.H. Isings aan het werk. Zie ook L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog deel 5 maart '41 - juli '42. tweede helft* ('s-Gravenhage 1974) 684-691. Marcel Poorthuis en Theo Saleminck maken in hun standaardwerk *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden* (Nijmegen 2006) geen melding van deze audiëntie.
- 6 Seyss-Inquart keerde tijdens het proces in Neurenberg terug naar het geloof van zijn jeugd. Tegenover de gevangenisbezoeker Bruno Spitzl o.s.b. legde hij ook schriftelijk een schuldbekentenis af die vooral betrekking had op zijn periode in Nederland.
- 7 *Loo-Kroniek* (zie noot 5) 12. Dat raffinement had Van de Loo goed opgemerkt. Met een IQ van 140 scoorde Seyss na Hjalmar Schacht, de later vrijgelaten Duitse bankier, als hoogste van alle Neurenbergse gevangenen.



Neptunus van Zijdebalen

In de entreehal van de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Utrecht aan de Ravellaan 1 is een beeld van een bebaarde figuur opgesteld. Over de herkomst is weinig bekend. Het lijkt aannemelijk dat het gaat om de Neptunus van Zijdebalen, een beeld van Vincent Mattheyssens, dat oorspronkelijk in het theater van deze beroemde tuin stond.



Het beeld in de entreehal van de dienst Stadsontwikkeling.

□ FOTO DENNIS DE KOOL

Dennis de Kool

Onderzoeker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (dekool@publicinnovation.nl)

In 1681 diende de Amsterdamse koopman Jacob van Mollem (1623-1699) bij de vroedschap van Utrecht een verzoek in om een zijderederij te mogen stichten. Hij wilde gebruik maken van de gunstige afwatering en stroming van de Vecht. De Utrechtse bestuurders, overtuigd van het voorgespiegelde economisch belang voor de stad, gaven groen licht. Van Mollem liet een lang en smal gebouw neerzetten met een ingang aan de Vechtzijde. De onderneming bloeide en ieder jaar werd de eigenaar rijker.

In 1684 kocht Van Mollem een perceeltje grond aan de Vecht naast de fabriek. In 1693 verwierf hij een tweede perceel aan de Vecht en tevens een groot stuk land achter beide percelen. Daarmee was ruimte gecreëerd voor het bouwen van een groot huis naast de fabriek langs de Vecht. Aan de zijdefabriek dankt de buitenplaats niet alleen haar naam, maar ook het vermogen waarmee zij kon worden aangelegd.

De tuin van David van Mollem

Jacob van Mollem stierf in 1699. Ook voor zijn zoon David van Mollem (1670-1746) bleef Amsterdam het centrum van de zijdehandel. Van hieruit werden de balen met ruwe zijde over de Vecht naar de fabriek in Utrecht vervoerd en na verwerking in de fabriek getransporteerd naar het kantoor in Amsterdam om verhandeld te worden ten behoeve van de zijdeweve-rijen. Op Zijdebale lagen de fabriek, huis en tuin naast elkaar. In 1709, toen zijn moeder overleed, beschikte David van Mollem over voldoende kapitaal om zijn buitenplaats te verfraaien. Het huis bleef nagenoeg onveranderd.

Tussen 1709 en 1740 zou de doopsgezinde David van Mollem veel tijd, geld en energie besteden aan wat hem naast de zijdehandel het meeste ter harte ging, namelijk de uitbreiding en inrichting van zijn tuin. Het aanleggen en verfraaien van een tuin kon worden gezien als een deugdzame activiteit, omdat men in de tuin Gods schepping beter kon leren kennen. Zijdebalen genoot internationale faam. In 1717 bezocht tsaar Peter de Grote de fabriek en de tuin.

In 1740 werd David van Mollem 70 jaar, een gebeurtenis die samenviel met de voltooiing van zijn tuin. Verschillende kunstenaars kregen de opdracht een herinnering aan dit moment vast te leggen. Nicolaas Verkolje schilderde een familieportret waarop Van Mollem is afgebeeld in gezelschap van zijn schoonzoon Jacob Sydervelt (1696-1750) en diens tweede vrouw en hun kinderen. De tweede opdracht ging naar de dichter Arnold Hoogvliet (1687-1763) die een hofdicht over Zijdebalen met meer dan 600 verzen schreef. De derde opdracht was het laten maken van een terracotta portretbuste van de eigenaar door Jacobus Cresant, de beeldhouwer die vanaf 1728 in Utrecht werkzaam was en veel werk voor de tuin had geleverd.

Lang heeft Van Mollem niet van zijn tuin kunnen genieten, want hij overleed op 5 juli 1746, in de leeftijd van 76 jaar. In zijn testament werd nadrukkelijk gesteld dat bedrijf, inboedel van het huis en de tuinen op zijn minst tot aan de volwassenheid van zijn twee kleinzonen bewaard en onderhouden moesten worden.

Een 'Eden onzes tyts'

De inrichting van de tuin was gebaseerd op een harmonieus en goed doordacht tuinplan. De tuin van Zijdebalen werd destijds gezien als het 'Eden onzes tyts'. De beeldhouwers Jan Baptist Xavery en Jacobus Cresant namen veel van de tuinornamenten voor hun rekening. Daarnaast kocht Van Mollem beeldhouwwerk op veilingen. De inventaris van Zijdebalen die in 1746 is opgemaakt maakt bijvoorbeeld melding van 'Italiaansche beelden en kopstukken'. Aan de thematiek van zijn sculpturen en hun onderlinge samenhang hechtte hij een grote waarde,

want ze vormden als onderdeel van de tuin een geschikt middel om weloverwogen gedachten over schepping, natuur en mens uit te beelden.

Het hofdicht van Hoogvliet (1740) en de tekeningen van Jan de Beijer (1745) voeren de lezer langs verschillende bezienswaardigheden in de tuin: een voliëre met zeldzame vogels, een orangerie met exotische planten, karpers in de vijvers, beeldhouwwerk, waterwerken, bloemen en grotten.¹ Het onderhoud van de vermaarde tuinen was zeer kostbaar, terwijl de ontvangsten uit het bedrijf achteruit

Volgens de kenner van 17e- en 18e-eeuwse Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, E. de Jong zijn de 'gebroeders Mattijszen' op Zijdebalen werkzaam geweest. In het Hofdicht van Hoogvliet wordt Vincent Mattheyssens niet met naam genoemd. Op een tekening die Jan de Beijer (1745) heeft gemaakt van het theater zijn wel enkele beelden zichtbaar. Het onderschrift van de tekening vermeldt het beelden-groepje Mercurius en Minerva³ van Cresant en de beelden Neptunus en Galathea van 'Mattijszens'. Uit de



De sokkel die Vincent Mattheyssens vermeldt als de maker.

□ FOTO DENNIS DE KOOL

gingen. De fabriek sloot in 1816. De inboedel van Zijdebalen werd in 1819 geveild. De opbrengsten van de veiling vielen tegen, omdat tuinbeelden uit de mode waren geraakt. Alle beelden en schilderijen brachten in totaal iets meer dan f 5.000,- op.

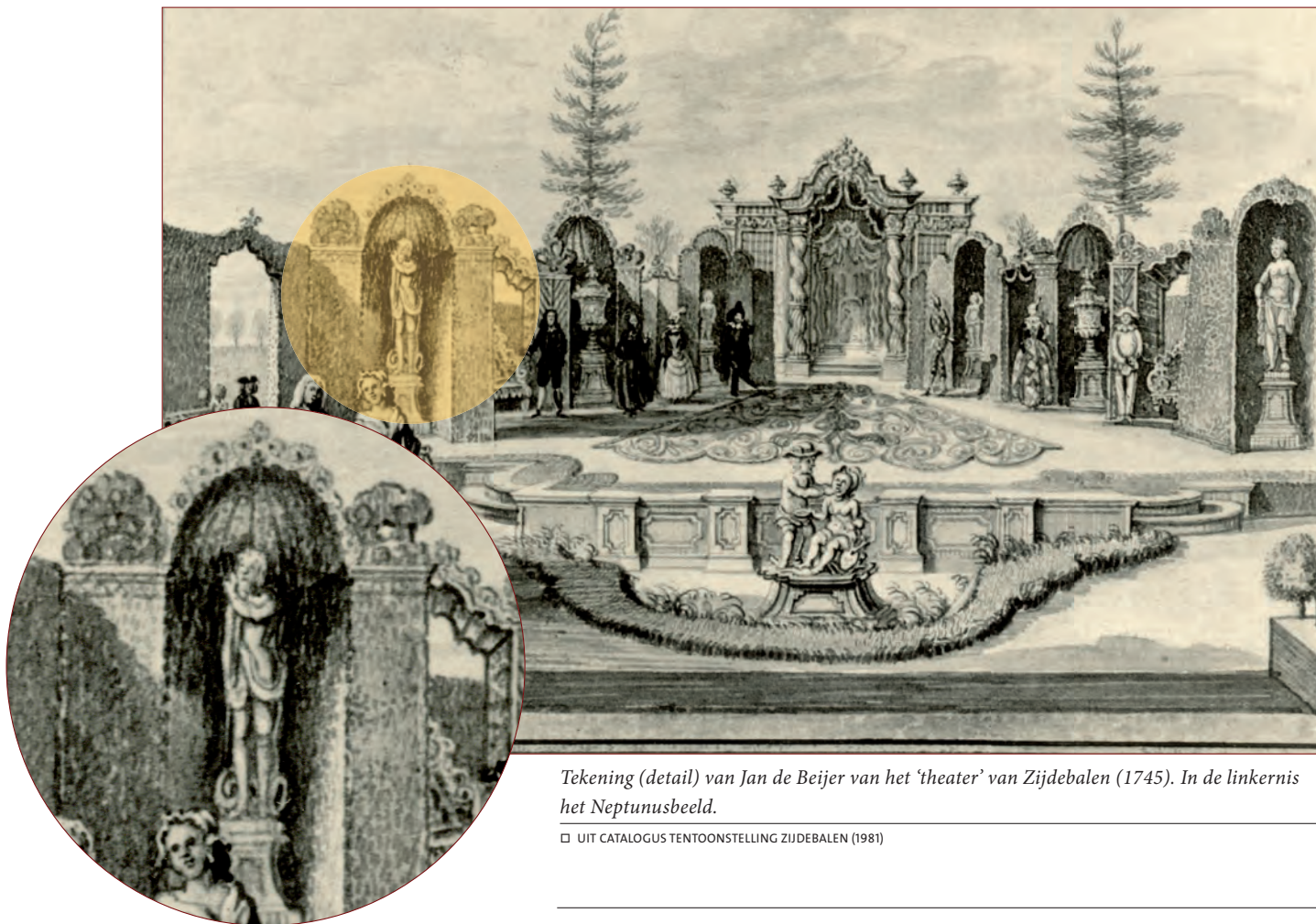
Neptunus van Mattheyssens

Naast de bekende beeldhouwers Xavery en Cresant was ook Vincent Mattheyssens werkzaam op Zijdebalen. Van hem is weinig bekend. We weten dat hij van 1712 tot 1713 in de leer is geweest bij de Antwerpse beeldhouwer Michiel van der Voort (1667-1737). Op grond daarvan is hij vermoedelijk omstreeks 1694 in een Vlaamse stad geboren. Als kunstenaar heeft Mattheyssens niet alleen beelden, maar ook andere werken vervaardigd.²

veilingcatalogus van 1819 blijkt dat Mattheyssens daarnaast vier borstbeelden 'staande op hoge steene voetstukken' heeft vervaardigd.⁴

Het tuinbeeld van Neptunus op de tekening vertoont een treffende gelijkenis met de zeegod die in de entreehal van de Utrechtse dienst Stadsontwikkeling staat opgesteld.

Het is een levensgrote figuur die met zijn linkerhand zijn weelderige baard aanraakt. De rechterm is naar beneden gericht. Achter zijn linkervoet ligt een gekantelde urn waaruit water stroomt. Aangezien Neptunus vaak wordt afgebeeld met een drietand en dit beeld niet voorzien is van dat attribuut, zou deze figuur ook een personificatie van een rivier (de Vecht?) kunnen zijn. Een opvallend detail van het zandstenen beeld is de prominente signe-



Tekening (detail) van Jan de Beijer van het 'theater' van Zijdebale (1745). In de linkernis het Neptunusbeeld.

□ UIT CATALOGUS TENTOONSTELLING ZIJDEBALE (1981)

ring op de voorzijde van het voetstuk ('V:Mattheyssens:Fecit'). Zijn beroemde collega Xavery had eveneens de gewoonte om tuinbeelden op een zichtbare plaats te signeren. De handtekening valt nog meer op wanneer we ons bedenken dat het beeld oorspronkelijk op een sokkel heeft gestaan. Was dit een zelfbewust gebaar van de beeldhouwer?

Het ongedateerde beeld is waarschijnlijk tussen 1720 en 1740 vervaardigd. Inmiddels is gebleken dat het beeld ook geruime tijd in de tuin van Nieuw-Amelisweerd heeft gestaan. Bij de gemeente Utrecht is weinig tot niets bekend over dit beeld en andere beelden die zich mogelijk in verschillende panden van de gemeente Utrecht bevinden, maar die (nog) niet in kaart zijn gebracht. Wellicht vormt deze bijdrage daartoe de aanzet. Misschien duikt de mooie zeenimf Galathea⁵ dan nog ergens op?

Met dank aan Dineke Akkermans, Maarten van Deventer, Sjak Kasius en Pierre Rhoen.

Geraadpleegde literatuur

- Fock, C.W., *Het stempel van de bewoner* (Leiden 2007)
- Jong, E. de, *Natuur en kunst: Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum 1993).
- Kool, D. de, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742): een veelzijdige tuinkunstenaar' in: *Bulletin KNOB* 110 (2011) nr. 2, 59-67.
- Muller, S., *Zijdebale* (Utrecht 1912) 6.
- Tralbaut, M.E., *De Antwerpse 'Meester Constbeldthouwer' Michiel van der Voort de Oude (1667-1737). Zijn leven en werken* (Brussel/Antwerpen 1950).
- Veilingcatalogus Zijdebale*, 26 februari 1819.
- Zijdebale - Lusthof aan de Vecht: tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18^{de} eeuw* Catalogus Tentoonstelling (Utrecht 1981).

Noten

- 1 Zowel het hofdicht als de tekeningen zijn opgenomen in Muller, *Zijdebale*, 15-51.
- 2 In september 1731 ontving Mattheyssens 'voor het ordonneren en het bossere van een model boven een scorsteen mantel' f 15,15. Welk type decoratie het hier betrof, is niet duidelijk (Fock, *Het stempel van de bewoner*, 13).
- 3 Mercurius (de god van de handel) die Minerva (godin van de kunsten en wetenschappen) met een lepel voedt verwijst naar Van Mollems belangeloze beschermheerschap van de kunsten. Zie: De Jong, *Natuur en kunst*, 187.
- 4 Gemeentearchief Zeist, Archief Van der Mersch, Archiefnummer 146, Inventarisnummer 48k.
- 5 Het is overigens de vraag of dit beeld Galathea voorstelt. Zij wordt vaak afgebeeld met een dolfijn en dit attribueert ontbreekt op de afbeelding. Moeten we misschien niet eerder denken aan de zeenimf Amphitrite, de vrouw van Neptunus?

Jaap & Max: zanger en zakentalent

In de jaren 50 was VARA-coryfee Max van Praag een van de populairste zangers in ons land. Toen hij zijn zangcarrière beëindigde werd hij vooral een Utrechtse beroemdheid dankzij zijn 'Platenspeciaalhuis', in 1959 geopend aan de Amsterdamsestraatweg. Met winkels aan de Steenweg, in Tuindorp, Overvecht en Hoog Catharijne vestigde hij een plaatselijk platenimperium. Zijn zakelijke carrière, inclusief de ondergang van zijn winkelketen, geeft aan de dubbelbiografie van de gebroeders Jaap en Max van Praag een stevig Utrechts accent. Rode draad door deze liefdevol, maar eerlijk geschreven levensgeschiedenis vormt echter de enorme verbondenheid die er bestond tussen de twee broers, van wie Jaap vooral bekend zou worden als Ajax-voorzitter. Ze hadden verschillende karakters en talenten, maar deelden hun gevoel voor humor, hun joodse achtergrond, de moeizame relaties met hun zonen en de adoratie van vrouwen.

Marga van Praag en Ad van Liempt, Jaap & Max. Het verhaal van de broers Van Praag. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, 2011. 328 p. ISBN 978 90 388 9470 6. € 24,95.



Verleden van Utrecht verbeeld

In samenwerking met Landschap Erfgoed Utrecht en Het Utrechts Archief maakte RTV Utrecht vorig jaar een vierde serie afleveringen 'Verleden van Utrecht'. Daarin presenteert Annechien Steenhuizen opnieuw uiteenlopende gebeurtenissen uit de Utrechtse geschiedenis uitgebeeld door re-enacters (liefhebbers die historische taferelen naspelen). De onderwerpen lopen van de Cuneraverering in Rhenen via Trijn van Leemput en het kasteel Vredenburg naar Buys Ballot, luchtvaartpioniers op Soesterberg en Utrechtse en het landschap. De tien afleveringen uit 2011 zijn verzameld op een DVD, maar ook terug te zien op de website van RTV Utrecht.

Geertje Broers (eindredactie), Verleden van Utrecht deel 4. Utrecht: RTV Utrecht, 2011. DVD ca 120 min. € 11,75, te bestellen via: www.rtvutrecht.nl/omroep/webwinkel.

Treinramp Harmelen 1962

93 doden, 30 zwaar gewonden en 22 lichter gewonden: dat was de trieste balans van de grootste treinramp uit de Nederlandse geschiedenis is. Op 8 januari van dit jaar werd herdacht dat vijftig jaar eerder de sneltrein 164 van Leeuwarden naar Rotterdam en de stoptrein 464 van Rotterdam naar Amsterdam zich met desastreuze gevolgen in elkaar boorden. Noch de spoorwegen noch de hulpverlening bleek goed voorbereid op een ramp van die



omvang. In de nasleep kwamen een Wet Ambulancevervoer en een nieuw beveiligingssysteem voor het spoor tot stand. In het boek over de ramp van Ed Janson en Toon Scheffelaar maken de niet eerder gepubliceerde politiefoto's van verwrongen staal en de berging van de slachtoffers de meeste indruk. De tekst reconstrueert het ontstaan van het ongeluk, de hulpverlening, de nasleep en de beleidsmatige gevolgen. Ook de totstandkoming van een eigen monument komt aan bod. Een documentaire over de ramp is verkrijgbaar bij RTV Utrecht.

Ed Janson en Toon Scheffelaar (fotoredactie), De treinramp bij Harmelen: 8 januari 1962. Z.p.: Stichting Dorpsplatform Harmelen, 2012 (Stichts-Hollandse Bijdragen 37). 94 p. ISBN 978 94 91229 04 6. € 15,-; DVD 50 Jaar treinramp Harmelen, € 7,50, bestellen via www.rtvutrecht.nl/omroep/webwinkel.

Schat na zestig jaar beschreven

Zestig jaar geleden werd op de Donderberg in Rhenen de grootste en mogelijk rijkste vroegmiddeleeuwse begraafplaats ontdekt. In de ruim 1.100 graven en crematieresten uit de periode 375 - 750 na Chr. werden ruim 3.000 voorwerpen gevonden die zich nu bevinden in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Even was er wereldwijde aandacht, maar daarna zou het grafveld alleen onder onderzoekers vermaard blijven. Pas recent was er geld en menskracht om alle objecten te beschrijven en te digitaliseren. Naast een dikke catalogus verscheen dit publieksboek dat met veel mooie illustraties laat zien dat de wereldfaam die de vondsten toen verwierven nog steeds meer dan terecht is.

Bert Huiskes, Eeuwige rust op de Donderberg. Een groot vroegmiddeleeuws grafveld bij Rhenen. Leiden: Sidestone Press, 2011. 101 p. ISBN 978 90 8890 082 2. € 19,95.



Ook verschenen

Sofie Coronel en Hans Mous, **Gevraagd en gebleven. Gastarbeiders tussen Vecht en Eem 1960-1980**. Z.p.: Stichting tussen Vecht en Eem, 2011. 99 p. ISBN 978 90 812835 0-2. Bestellen door € 14,00 over te maken op rekening 3892084 TVE, Bussum o.v.v. 'Gevraagd en gebleven'. Boek verschenen n.a.v. de gelijknamige, in 2012 te bezichtigen tentoonstelling. Zie: www.tussenvechteneem.nl/gevraagd.

Hildo van Engen en Kaj van Vliet, **De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht**. Hilversum: Verloren, 2012. 318 p. ISBN 978 90 8704 223 3, € 29,-. Bundel met artikelen waarin de geschiedenis en handschriften van de abdij vanuit verschillende disciplines beschreven worden.

Wim Gerritsen e.a. (redactie), **Gert de Rijk: keramist 1945-2009**. Vianen: Optima, 2011. 192 p. ISBN 978 90 76940 56 4, € 39,95. Studie over leven en werk van deze befaamde Utrechtse kunstenaar.

Lage Vuursche staat al decennialang bekend als 'pannenkoekendorp'. Vooral sinds de jaren zestig namen het aantal bezoekers en het aantal pannenkoekenrestaurants sterk toe. Sindsdien volgt de horeca er een bredere culinaire ontwikkeling: grotere diversiteit voor uiteenlopende doelgroepen, van portie poffertjes tot dineren met een Michelinster.

Aan tafel met

2

Hélène J.M. Winkelman

Studeerde sociaal-economische geschiedenis, woont in de zomermaanden in Lage Vuursche.



Logement De Lage Vuursche, ca 1870.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Lage Vuursche, het pannenkoekenparadijs

De reputatie van 'pannenkoekendorp' dankt Lage Vuursche allereerst aan Cornelia Seldenrijk (1854-1914), dochter van de dorpsbakker en tweede echtgenote van Willem van Oosterom (1835-1905). Van Oosterom pachtte in 1865 de oorspronkelijk uit 1648 daterende boerderij annex herberg, voegde er een stalhouderij aan toe en onderhield met enkele rijtuigen een bodedienst op Utrecht en Baarn. Het 'Logement te Vuursche' werd populair als pleisterplaats voor de welgestelden uit Baarn en wijde omgeving, vooral dankzij de indrukwekkend grote en smakelijke pannenkoeken die Cornelia er serveerde, gemaakt van ingrediënten uit het eigen boerenbedrijf.

Lekker, gemakkelijk en goedkoop

Waarom houden Nederlanders zo van pannenkoeken? In Noordwest-Europa vormen 'pankoeken' al eeuwenlang een basismaaltijd, omdat de ingrediënten ter plaatse voorhanden zijn: meel - van rogge, boekweit, gerst of tarwe - boter, eieren, melk en een snufje zout. Naarmate de welstand groeide, konden de 'pankoeken' worden belegd met kaas of ham, maar vooral met stroop of boter en suiker. De pannenkoek past goed in een zoet dieet waartoe mensen in onze contreien een evolutionair verklaarbare neiging hebben. Daarnaast is het een redelijk goedkoop en gemakkelijk te maken gerecht. Onze

voorouders hadden niet meer nodig dan een houtvuur of vuurpot, een aardewerken, later gietijzeren steelpan, een beetje reuzel en een dun laagje beslag. Het resultaat: een pannenkoek, warm of op een later moment koud te eten.

Vierseizoenentoerisme

Sinds de jaren 50 trekken Nederlanders er massaal op uit en is Lage Vuursche - met naast de pannenkoeken de bossen en kasteel Drakensteyn als trekpleisters - erg in trek als bestemming voor een dagtochtje. De kern van het dorp telt maar 300 inwoners, de buitengebieden zo'n 1.200. Het totaal ligt 's zomers (tijdelijk) op het dubbele dankzij de bewoners van de vele vakantiehuisjes. Die getallen vallen in het niet bij het jaarlijkse aantal bezoekers van de Vuursche terrassen en restaurants: 1,6 miljoen! Dankzij uitbreiding van de binnencapaciteit van de restaurants is Lage Vuursche sinds de jaren 80 populair in alle seizoenen. Vele bezoekers hebben zin in een pannenkoek na het afleggen van een van de negen gemarkeerde wandelroutes of een zelf samengestelde 'knooppuntenfietsroute'. De pannenkoek, in talloze varianten, vormt nog steeds de kern van het Vuursche menu.

Nouvelle cuisine en boerenbont

Lang was Van Oosterom het enige pannenkoekenrestaurant in Lage Vuursche. In 1965, ten tijde van het eeuwfeest en drie eeuwen na de aanleg van de tolweg Hilversum-de Bilt, waren er drie horecagelegenheden bijgekomen. Nu telt het dorp zes restaurants.

Hotel De Kastanhof is in 1960 door de familie Van Oosterom gebouwd naast de oude herberg. Het kreeg in 1967 landelijke bekendheid als perscentrum bij de geboorte van kroonprins Willem Alexander. In die tijd stond er op de kaart nog 'het gewone werk': pasteitjes, pannenkoeken en uitsmijters. Eind jaren zeventig was De Kastanhof getransformeerd tot het restaurant van kok Wulf Engel, de naam die verbonden is met de introductie van de *nouvelle cuisine* in Nederland. In 1990 verwierf De Kastanhof een Michelinster. Het hotel is de enige overnachtingsmogelijkheid in Lage Vuursche.

Het huidige restaurant *De Bosrand* dateert ook uit de jaren 60. G. Hakstege begon hier het naar zichzelf vernoemde café-restaurant en J. van Wijk nam het in 1977 over en gaf het zijn nieuwe naam. Van het à la carte restaurant maakte hij een pannenkoekenhuis met een oudhollands interieur van donker hout en boerenbont tafelkleden. Naast pannenkoeken konden de gasten er kleine gerechten, salades, drankjes, koffietafels en ijscombinaties nuttigen. Rond 2000 is het restaurant weer vernieuwd en kent het een bredere keuze aan menu's en maaltijden en een uitstraling die het moderne buitenleven weerspiegelt. 's Middags kunnen bezoekers zich ontspannen in de lichte, grote halfronde serre of op het aanpalende zonneterras.

Wielrenner-horecaondernemer

Het pannenkoekenhuis dat al ruim vijftig jaar een oudhollandse uitstraling trouw blijft, is *De Vuursche Boer*. Het kreeg landelijke bekendheid, niet alleen door de eigen



Oude vrouw bakt pannenkoeken op een kooltjespot; winterlandschap 1616 door Esaias van de Velde (detail).

□ UIT GILLIAN RILEY, THE DUTCH TABLE. GASTRONOMY IN THE GOLDEN AGE OF THE NETHERLANDS (SAN FRANCISCO 1994)

receptuur, maar ook door de huidige eigenaar. In 1959 besloot J. de Boer een van zijn twee woonhuizen in te richten als theehuis met een kleine kaart, korte tijd later aangevuld met pannenkoeken. Hij trok het andere huis bij de uitspanning en breidde het geheel in 1963 uit met een serre. De Boer verkocht het restaurant in 1968 aan J. Scholtens, die het liet verbouwen (1970) en later (1981) geheel liet renoveren. Wat bleef was het interieur met rieten stoelen, veel hout, koper en tafels met roodgeblakte kleedjes en een centraal gepositioneerde strooppot.

Vuurschenaar Scholtens verkocht in april 1994 zijn gehele onderneming aan oud-wielrenner Gerrie Knetemann en atletiekcoach Wim Verhoorn. Alles bleef bij hetzelfde, aldus Knetemann in een interview vier jaar later. Het was druk in de weekenden en een winnend team moest je niet veranderen. Hij bleef bondscoach



Gezicht op 't Jagershuis, oktober 2011.

□ FOTO GERARD ESHUIS / PANORAMIO

Agenda en berichten

Vereniging

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 24 mei* om 19.30 uur in de Onderwegkerk Blauwkapel op Fort Blauwkapel, Kapeldwarsweg 21 in Utrecht. De inloop is vanaf 19.00 uur met koffie en thee. Agenda en stukken zijn los toegevoegd bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 13 april* houdt archeoloog Wouter Vos een inleiding over schrijfplankjes uit de Romeinse tijd waarvan ruim honderd houten delen gevonden zijn bij het Romeinse fort Fectio (Vechten) in Bunnik.

Een maand later, op *vrijdag 11 mei* vertelt Joost Soeters, vrijwillig medewerker van het museum Dorestad in Wijk bij Duurstede, over David van Bourgondië. Deze bisschop van Utrecht zetelde 37 jaar lang in Wijk bij Duurstede om de conflicten met verschillende families in Utrecht te ontlopen.

De historische collectie van het Utrechts Studentencorps is het onderwerp van het historisch café op *vrijdag 8 juni*. Frits Broeyer, alumnus van de Universiteit Utrecht, licht totstandkoming, uitbreiding en beheer van de verzameling toe, die nu ondergebracht is bij het Universiteitsmuseum.

Het Historisch Café vindt plaats om 17.00 uur in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c. Toegang is gratis.

Excursie buitenplaatsen Zeist

Op *donderdag 19 april* organiseert de activiteitencommissie een excursie langs de 19e-eeuwse Zeister buitenplaatsen Hoogbeek en Royen en Molenbosch. Tijdens de wandeling van 1,5 tot 2 uur kunnen deelnemers onder leiding van gidsen van het Gilde Zeist onder andere een kijkje nemen in parken, een oude moestuin, een 'kippenpaleis', een groentekelder en een particulier kerkje.

Deelnemers verzamelen zich om 10.30 uur bij het Gemeentehuis Zeist (begin- en eindpunt), te bereiken met bus 50 naar de Lageweg of 't Rond in Zeist. Gratis parkeren bij Slot Zeist, op 7 minuten lopen van het Gemeentehuis. Daar tegenover bevinden zich de café-restaurants Figi en Le Baron. Telefonisch aanmelden op donderdag 5 april tussen 10.00 en 12.00 uur bij Ellen Leussink: (030) 231 96 86 (ingesproken boodschappen worden niet gehonoreerd).

Excursie Museum Dorestad

Vrijwilligers van het Museum Dorestad in Wijk bij Duurstede verzorgen op *woensdag 23 mei* om 10.00 uur een rondleiding speciaal voor leden en introducés van Oud-Utrecht. In het museum Dorestad wordt de geschiedenis van de fameuze handelsplaats Dorestad getoond aan de hand van voorwerpen die in Wijk bij Duurstede zijn gevonden. Zie: www.museumdorestad.nl.



voor profwielrenners en was niet van plan zelf de koekenpan te hanteren. Zijn motivatie om deze horeca te kopen was simpel: 'We rennen weleens door Lage Vuursche, het kwam gewoon op ons pad [...] Je zult het wel een lulverhaal vinden, maar mijn eerste pannenkoek die ik buiten de deur at, was in De Vuursche Boer. Als twaalfjarige kwam ik met mijn zwager en zuster uit Amsterdam tijdens een autotochtje in het Gooi verzeild en belandden we in dit restaurant [...] En omdat we van tien tot acht open zijn, heb je geen overlast van dronken lui.' In een ANWB-onderzoek onder 400 pannenkoekenrestaurants in Nederland haalde De Vuursche Boer in 1994 de hoogste score van het dorp.

Bij de overname werden Knetemann en Verhoorn tevens eigenaar van het *Poffertjeshuis* aan de overkant. In 2004 werd het pand gemoderniseerd en uitgebreid met een zaal en een terras. De kaart werd uitgebreid en de inrichting werd *cottage style*. De heropening in mei 2005 onder de nieuwe naam *Het Vuursche Bosch* heeft Knetemann door zijn vroegtijdig overlijden op 53-jarige leeftijd in november 2004 niet meer mogen meemaken. Anno 2012 is het in de zaal opgestelde poffertjesfornuis nog steeds een bijzondere blikvanger.

Houthakkersklap

Als laatste begon P.M. Calis een horecabedrijf in Lage Vuursche. In 1970 opende hij in een voormalige sigarenzaak automatiek-snackbar 't *Jagershuis*. Omdat de klandizie bleef toenemen, maakte hij er in 1982 een echt restaurant met open haard van. Op het menu stonden flensjes, pannenkoeken en poffertjes en een eigen creatie, de 'houthakkersklap'. Sinds 1985 wordt in *Rekreatiekuil Drakenstein* op de eerste zaterdag van augustus het Houthakkersfeest gehouden met 's ochtends een jack russell-race en 's middags een competitie van professionele houthakkers die handmatig met bijlen strijden om de titel 'beste houthakker van Nederland'. Jarenlang had 't Jagershuis - als enige in het dorp - een gegrilde, gekruide steak, genaamd houthakkersklap, op de kaart. Die is nu verdwenen, net als het steengrillen, in 1990 geïntroduceerd als noviteit, in 2005 door de nieuwe eigenaar weer afgevoerd van de kaart. Dat geldt niet voor de tijdloze gerechten: pannenkoeken, koffie met gebak, soep met brood en ijs, waarin het restaurant de grootste keuze in Lage Vuursche biedt.

Getuige de menu's van alle aan de Dorpsstraat gevestigde restaurants is alleen De Vuursche Boer nog een traditioneel oud-hollands pannenkoekenhuis. Bij de Bosrand klopt de bezoeker ook niet tevergeefs aan voor traditionele spek- en appelpannenkoeken, maar kan hij ook kiezen voor een moderne variant zoals een Noorse, Mexicaanse of Egyptische pannenkoek en typische seizoensgerechten. Het Vuursche Bosch doet in 'poffertjes, pannenkoeken, pizza's' en wie chiquer wil dineren, kan terecht bij De Kastanjehof en Van Oosteroms restaurant Lage Vuursche. De laatste is de erfenis van Cornelia Seldenrijk niet vergeten: tijdens de lunch worden er nog steeds pannenkoeken geserveerd.

Bronnen

Archief Historische Kring Baerne

Vrugt, Marijke van de, 'Lage Vuursche, ooit boerderij-gerechtskamer, nu café-restaurant', in: *Tijdschrift Oud-Utrecht* 78 (2005) nr.6, 161-163.

Telefonisch aanmelden op dinsdag 15 mei tussen 10.00 en 11.30 uur bij Jannes van der Wal: (030) 271 60 49. Verzamelen om 10.00 uur voor het museum. Bussen 41 en 141 gaan van Utrecht CS naar Wijk bij Duurstede. De toegang is € 5,- (Museumkaart meenemen).

Grote dagexcursie

De jaarlijkse grote excursie (voorheen 'het Groot Evenement') vindt plaats op zaterdag 23 juni en sluit aan bij het Jaar van de Historische Buitenplaatsen. Het evenement speelt zich hoofdzakelijk af op en rond de buitenplaats Beerschoten in De Bilt. Nadere informatie over het programma en de inschrijving - uitsluitend voor leden - volgt in het juninummer van het tijdschrift.

Auteurs Jaarboek gezocht

In 2013 staat Utrecht op verschillende manieren stil bij 300 jaar Vrede van Utrecht. De redactie van het Jaarboek Oud-Utrecht is van plan een themanummer te wijden aan deze historische gebeurtenis en aan de impact die de vredesconferentie had op het leven in de stad. Voor deze editie zoekt de redactie nog enkele auteurs. Heeft u een voorstel voor een artikel dat past binnen dit thema of wilt u met de redactie van gedachten wisselen over mogelijk interessante invalshoeken voor een bijdrage? Neem dan contact op via redactie.jaarboek@oud-utrecht.nl. Reacties bij voorkeur voor 15 april 2012.

Andere organisaties

Cursus 'Leer mij Utrecht kennen'

Vanaf 14 april organiseert Gilde Utrecht op zaterdag van 10.00 tot 12.30 uur zes excursies die samen een gevarieerd beeld schetsen van de geschiedenis van Utrecht. Op het programma staan: Domplein en Domtoren, bouwstijlen in Utrecht, Leidse Rijn, Wijk C en het Volksbuurtmuseum, werven en stegen, en het stationsgebied.

De cursusprijs bedraagt € 60,-. Informatie en aanmelding bij Gilde Utrecht, Lange Smeestraat 7 (werkdagen tussen 14 en 16 uur), (030) 234 32 52, post@gildeutrecht.nl of via het aanmeldingsformulier op www.gildeutrecht.nl

Lezing bedevaarten

In het Gildecafé houdt oud-conservator van het Museum Catharijneconvent Casper Staal op dinsdag 17 april een lezing over bedevaarten en de mislukte pogingen om van Utrecht een bedevaartplaats te maken.

De lezing begint om 20.00 uur en vindt plaats in Café van Wegen, Lange Koestraat 15 Utrecht. Toegang is gratis.

Open Tuinendag Utrecht

Op zaterdag 30 juni vindt in de stad Utrecht de tweede Open Tuinendag plaats. Tijdens de dag zijn in de historische binnenstad ongeveer 40 stads- en binnentuinen te bezoeken.

U kunt nu al een passe-partout à € 12,50 bestellen via VVV Utrecht (030) 128 87 32 of info@opentuinendagutrecht.nl. Meer informatie in het volgende nummer en op de website www.opentuinendagutrecht.nl.



Gunterstein

□ FOTO RENÉ SPEUR / PANORAMIO

Expositie luthoven aan de Vecht

Begin maart opende in het Vechtstreekmuseum in Maarssen een tentoonstelling over de tuinen van vier buitenplaatsen uit de gemeente Stichtse Vecht: Gunterstein (Breukelen), Vreedenhoff (Nieuwersluis) en Doornburgh en Goudestein (beide in Maarssen). Te zien zijn onder andere foto's, historische prenten, maquettes, tuinobjecten en bijzondere filmopnames. Naast de expositie organiseert het museum in de loop van het jaar verschillende activiteiten in het kader van het Jaar van de Historische Buitenplaatsen. Een brochure met informatie en de agenda is te downloaden van www.vechtstreekmuseum.nl. De expositie 'Aanschouw de luthoven aan de Vecht' is te zien tot 13 januari 2013 op woensdag, zaterdag en zondag van 14.00 tot 17.00 uur in het Vechtstreekmuseum, Diependaalsedijk 19b, Maarssen. Entree € 3,- (65plus en U-pas € 1,50), kinderen gratis.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 85e jaargang nr. 2 / april 2012 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 3: 1 mei 2012

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw



Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Het idee is dat we samen de bank zijn.

De Rabobank is een coöperatieve bank en wij geloven dan ook sterk in samenwerking. Daarom hebben wij geen aandeelhouders, maar leden. Als lid kunt u invloed uitoefenen op ons beleid. Zo kunt u zelf producten, activiteiten en diensten bepalen. Samen met ons de bank vormen. Dat is het idee.



Onze leden zijn de bank.

Rabobank. Een bank met ideeën.